

Петро Мороз – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України, м. Київ, Україна.
Коло наукових інтересів: методика навчання історії, питання підручникотворення з історії, теорія і методика дослідницького навчання історії.

 pmoroz@ukr.net

 <https://orcid.org/0000-0002-6776-9186>

Ірина Мороз –

науковий співробітник відділу суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки НАПН України, м. Київ, Україна.

Коло наукових інтересів: теорія та методика навчання історії, проблеми сучасної шкільної історичної освіти, питання підручникотворення з історії.

 imoroz1976@ukr.net

 <https://orcid.org/0000-0002-7076-1038>

УДК 372.893

<https://doi.org/10.32405/2411-1317-2022-4-184-194>

ВИКОРИСТАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КАРИКАТУРИ КІНЦЯ ХІХ-ПОЧАТКУ ХХ СТ. НА УРОКАХ ІСТОРІЇ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ МЕДІАГРАМОТНОСТІ УЧНІВ

Анотація. У статті висвітлюються особливості використання політичних карикатур на уроках історії та розкривається їх роль в інформаційних війнах напередодні та в часи Першої світової війни. На думку авторів, використання політичної карикатури в освітньому процесі є одним з найефективніших засобів формування медіаграмотності в здобувачів освіти, що в умовах широкомасштабної агресії Росії проти України є вкрай важливим завданням шкільної історичної освіти.

Авторами проаналізовано праці, присвячені розкриттю особливостей політичної карикатури як засобу ведення інформаційних війн напередодні/в період Першої світової війни; науково-педагогічні розвідки з методики використання карикатури на уроках історії. Досліджено особливості політичної карикатури як історичного джерела. Встановлено домінуючі теми політичних карикатур в окреслений історичний період. Розглянуто образи, сюжети та персонажі політичних карикатур, їх семантичне значення.

Проаналізувавши методичні підходи до використання політичних карикатур як історичного джерела, автори пропонують алгоритм їх інтерпретації та аналізу. Методична цінність карикатур, на їх думку, в тому, що вони створюють яскравий образ, коротко і яскраво резюмують суть

історичного чи суспільного явища або події. У статті подано зразки дослідницьких завдань з аналізу політичних карикатур означеного періоду.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми використання політичної карикатури як засобу формування медіаграмотності здобувачів загальної середньої освіти. На думку авторів, подальшого дослідження потребує дослідження карикатури як важливого візуального інструмента формування громадської думки в інші історичні періоди.

Ключові слова: політична карикатура; інформаційна війна; формування медіаграмотності учнів; урок історії.

Постановка проблеми. Війна як явище супроводжує людство протягом усієї історії його існування. Людство у ХХ столітті пережило важкі випробування двома світовими війнами, численними локальними конфліктами, в які було втягнуто велику кількість держав. На жаль, у ХХІ столітті світ не став більш безпечним, проте зіткнувся з новою формою ведення війни – гібридною, одним із основних елементів якої стала саме інформаційна війна.

Традиційно в шкільних підручниках історії зазначається, що вирішальну роль у війнах відіграло військо та його озброєння. Утім історичний досвід переконує, що жодна держава не в змозі захистити себе, використовуючи лише військово-технічні засоби. У сучасних війнах особливого значення набуває інформаційна складова, зокрема пропаганда.

Використання методів інформаційного впливу на військо чи суспільство противника було типовим явищем навіть для держав стародавнього світу. Ще в VI столітті до н.е. давньокитайський стратег Сунь-Цзи у своїй праці «Мистецтво війни» сформулював головні методи ведення інформаційної боротьби, які не втратили актуальності й досі. Інформаційні технології активно застосовували давньогрецькі та давньоримські політики. Маніпулювання інформацією було однією зі стратегій монголів, які напередодні своїх походів поширювали чутки про страшні муки для непокірних. Значний внесок у практику ведення інформаційних війн внесла свого часу Візантійська імперія. Одним із ключових моментів в історії інформаційних війн були боротьба Ватикану з Реформацією, Наполеонівські війни.

Особливого значення інформаційні війни набули, від кінця XIX століття і до сьогодні, коли газети, радіо, а згодом кінематограф, телебачення та соціальні мережі стали засобами масової інформації, а поширювана ними інформація – справді масовою. Перша та Друга світові війни супроводжувалися не лише жорстокими баталіями на полі бою, а й боротьбою в інформаційному просторі.

Нині інформаційну зброю часто порівнюють зі зброєю масового знищення. Перевага в інформаційному просторі дає змогу не лише впливати на морально-психологічний стан людей у суспільстві та збройних силах противника, а й певною мірою формувати світову громадську думку. Дослідники не дарма зазначають, що інформаційна зброя спочатку оволодіває розумом противника, а згодом і його територією. У провідних країнах світу складниками воєнної доктрини є концептуальні засади інформаційної війни, що обумовлює створення спеціальних підрозділів для проведення відповідних операцій.

Політична карикатура, як візуальний компонент донесення інформації, є важливим інструментом пропаганди в інформаційному протистоянні між державами. Тож особливої актуальності набуває дослідження ролі політичних карикатур в інформаційних війнах та методика їх використання у процесі навчання історії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми. Тривалий час науковці не приділяли належної уваги дослідженню карикатури як важливого механізму інформаційної пропаганди та засобу формування медіаграмотності на уроках історії. Відповідно сьогодні існує незначна кількість наукових доробок вітчизняних дослідників, присвячених цій тематичі.

Заслугує на увагу посібник для вчителя «Медіаграмотність на уроках суспільних дисциплін» авторського колективу (Т. Бакка, О. Волощенко, Л. Гуменюк, Р. Євтушенко, Т. Мелешенко, О. Мокрогуз, В. Потапова). Як зазначають автори, «українське суспільство потребує ширшого

вироблення навичок формування медійної та інформаційної грамотності в умовах пропагандистсько-інформаційних війн». Саме викладачі суспільних дисциплін, на їх думку, мають долучитися до формування медіаграмотного споживача, оскільки саме вони використовують методи аналізу різних джерел, наприклад коли йдеться про конфліктні ситуації та складні соціальні процеси (Бакка та ін., 2016, с. 6–7).

Проблемі методиці використання карикатур в освітньому процесі присвячено ряд публікацій українських дослідників (Ю. Комаров, Ю. Малієнко, П. Мороз, І. Мороз, О. Пометун та ін.). На думку зазначених дослідників, використання карикатури в освітньому процесі сприяє стійкості уваги, розвитку образного мислення та зорової пам'яті учнів і учениць.

Особливостям політичної карикатури в різні історичні періоди присвячено низку наукових звідок українських дослідників (А. Власюк, Р. Куцик, О. Маєвський, О. Питльована, О. Семетюк, М. Філатова та ін.).

О. Семетюк зазначає, що політична карикатура є об'єктом дослідження різних наук: політології, культурології, прикладної лінгвістики (політичної лінгвістики і медіалінгвістики), семіотики, когнітивної лінгвістики, медіапедагогіки. На думку дослідника, це пояснюється такими причинами: 1) карикатура є поліаспектним медіафеноменом і водночас засобом політичної комунікації та критики соціальних недоліків; вона впливає на формування картини світу та відображають порядок денний суспільства; 2) карикатура є соціально-культурним феноменом, який має точну локальну й часову прив'язку. 3) політична карикатура є ефективним засобом формування іміджу країни, народу чи окремого політика (Семетюк, 2015, с. 198–199).

Популярність карикатури, як зазначає Р. Куцик, зумовлена ще й тим, що вона значно економить час читача та дає змогу швидко ознайомитися з поданою інформацією, не докладаючи для цього значних зусиль. Дослідником було розкрито особливості сатиричної графіки у суспільно-політичній пресі українських губерній Південно-Західного краю під час Першої світової війни та з'ясовано роль карикатури у формуванні суспільної думки місцевого населення (Куцик, 2017).

М. Філатова у своїй статті «Політична карикатура Джеймса Гіллірея» підкреслює, що карикатура була і є давнім способом наочної агітації, відомим ще з античних часів. На думку дослідниці, вона найточніше відображає настрої суспільства, оскільки для її створення не потрібна документальна точність, а навпаки віддається перевага гіперболізуванню негативних рис зображаного (Філатова, 2014, с. 97–98).

На думку дослідників, карикатурі притаманний не безпосередній, а опосередкований вплив на світогляд і політичні симпатії та антипатії адресата. Її комунікативним призначенням є критика найактуальніших політичних, міжнародних, економічних та соціокультурних аспектів суспільного життя. Як зауважує А. Власюк, карикатура є суб'єктивним джерелом. Дослідниця зазначає, що художник дуже чітко дає зрозуміти читачам свою позицію щодо певної публічної особи чи події. Тому аудиторія може з легкістю ідентифікувати автора, тобто визначити, до якої нації або країни він належить. Водночас, на думку А. Власюк, якщо «розглядати політичні карикатури, що пов'язані з військовим протистоянням, то тут не все так просто, адже кожен художник по-різному бачить ту чи ту ситуацію і по-різному піддається впливу тієї чи тієї пропаганди» (Власюк, 2015, с. 10).

Л. Питльована вважає, що незважаючи на свою суб'єктивність, політична карикатура є повноцінним історичним джерелом, яке не гірше, а у деяких випадках навіть краще, ніж традиційні письмові джерела, висвітлює події Першої світової війни, настрої людей та народів, їх уявлення один про одного. З іншого боку, саме Перша світова війна вперше зробила очевидними всю важливість і корисність наочної пропаганди (Питльована, 2014). Л. Питльована та Я. Бураков зазначають, що найважливішою рисою політичної карикатури є її актуальність, а саме – відповідність у часі її сюжету певним історичним подіям, явищам, а також відповідність рівню зацікавленості цими подіями тієї аудиторії, для якої карикатура призначена (Питльована & Бураков, 2019).

На думку О. Маєвського, феноменологія політичних карикатури і плаката полягає в тому, що вони існують у двох вимірах: 1) як мистецький продукт; 2) як інструмент формування певних на-

строїв та мобілізації і стимулювання адресата до певних дій. Як зазначає дослідник, ці властивості перетворюють вказані жанри політичної пропаганди на унікальне за призначенням, засобами створення та ефективністю впливу явище. Особливими ознаками карикатури є її «конкретність, дохідливість та сьогохвилинність» (Маєвський, 2018).

Результати проведеного теоретичного аналізу праць вищезазначених дослідників свідчать, що існує декілька аргументованих підходів до аналізу політичних карикатур як історичного джерела та засобу пропаганди в інформаційних війнах. Така різноманітність підходів зумовлена насамперед складністю самого об'єкта дослідження, а також теоретичними і методологічними позиціями авторів, що належать до різних наукових шкіл. Це визначає акцентування уваги в нашому дослідженні на особливостях використання політичних карикатур під час навчання історії в закладах загальної середньої освіти.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Оскільки інформаційна війна як явище має комплексний і багатогранний характер, ми поставили за мету дослідити роль політичних карикатур в інформаційних війнах напередодні та в добу Першої світової війни, а також розкрити особливості використання політичних карикатур в освітньому процесі з метою формування медіаграмотності в здобувачів освіти. Хронологічні межі дослідження ми обрали виходячи з того, що інформаційний простір цього періоду став ареною суперництва і протиборства провідних держав світу, а інформація, зокрема й карикатура, перетворилася в повноцінний засіб ведення війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. З моменту проголошення незалежності України РФ розпочала і продовжує нині активну інформаційно-пропагандистську війну проти України, на яку витрачає колосальні ресурси. Інформаційною зброєю російських пропагандистів стали тотальна дезінформація, використання фейків і міфотворних прийомів, маніпулювання фактами, образами, звернення до історичної пам'яті так званого «славетного минулого», тези про захист російськомовного населення та російської культури тощо (Мороз, 2022, с. 296).

Під час міжнародної експертної конференції «Медіаграмотність у час війни: нові виклики та трансформації», було зазначено: «Війна показала, що, якби у нас медіаграмотність розвивалася тими темпами, якими ми всі хочемо, набагато менше часу довелося б витратити на спростування фейків та маніпуляцій» (*В умовах війни медіаграмотність повинна стати необхідним і обов'язковим елементом повсякденного життя*, 2022). Отже, в умовах широкомасштабної агресії Росії проти України важливим завданням шкільної історичної освіти стає розвиток медіаграмотності, зокрема формування в учнів умінь оцінювати та інтерпретувати медійну інформацію, розпізнавати маніпулятивний та пропагандистський контент.

Важливим механізмом інформаційної пропаганди, відомим ще з античних часів, є політична карикатура. Тож її використання в освітньому процесі є одним із найефективніших засобів формування медіаграмотності в здобувачів освіти. Відповідно розвиток в учнів вміння аналізувати політичні карикатури є актуальною проблемою для сучасної методики навчання історії.

Методична цінність карикатур у тому, що вони створюють яскравий образ, коротко і яскраво резюмують суть історичного чи суспільного явища, події. Зміст більшості з них зрозумілий учням і дає змогу отримати уявлення про думки та настрої людей у той час. Як зазначають Ю. Питльована та Я. Бураков, «каркатура спонукає читача мислити образно і критично, а відчитування карикатури дає йому емоційне задоволення, можливість власної інтерпретації відображеного у ній сюжету. Водночас, будучи репрезентацією уявлень художника, каркатура спрямовує читача до бажаної оцінки запропонованої інформації» (Питльована & Бураков, 2019, с. 207).

Розпочинаючи роботу з політичною каркатурою на уроці історії, варто звернути увагу учнів, що це жанр образотворчого мистецтва, який передбачає зумисне пародійне, сатиричне чи гумористичне зображення лідерів та політичних діячів, а також інтерпретації суспільно-політичних подій, напрямків внутрішньої й зовнішньої політики держави чи групи держав. У своїй роботі каркатуристи використовують різні засоби гумору, гротеску, сатири, гіперболи, шаржу. Іноді зміст каркатури (як зображення) доповнює або розкриває текстовий коментар (Мороз, 2022, с. 296).

Доцільно пояснити учням, що політичні карикатури зазвичай є продуктом політичного замовлення, тому за своєю природою не можуть бути об'єктивними. Їх комунікативним призначенням є інтерпретація найактуальніших політичних, міжнародних, економічних та соціокультурних аспектів суспільного життя (Маєвський, 2018). Як зазначає О. Маєвський, основною функцією політичної карикатури є формування й регулювання суспільної політичної свідомості. Виходячи із зазначеного, деякі дослідники виокремлюють маніпулятивну функцію карикатур, а саме сформувані в масовому сприйнятті певний образ політичного явища чи діяча, розвінчати усталені образи і сконструювати нові завдяки застосуванню маніпуляційних технологій (Маєвський, 2018, с. 50–51). Відповідно, карикатури потрібно аналізувати в комплексі з іншими історичними джерелами.

Водночас політичні карикатури є цінним історичним джерелом, оскільки їх зміст дає змогу отримати уявлення про думки та настрої населення, побачити політичну та воєнну ситуацію скрізь призму сприйняття сучасниками у відповідний історичний період. Вони допомагають виявити основні тенденції розвитку суспільства в той чи інший історичний період (Мороз, П., & Мороз, І., 2018).

Використовуючи політичну карикатуру як історичне джерело на уроках історії, варто враховувати, що її цілісне сприйняття відбувається завдяки розкодуванню закладеної в неї інформації на двох рівнях: візуальному (символи-зображення, візуальні метафори, метафоричний сюжет, візуальні фрейми) і на вербальному (фрази персонажів карикатури, підписи та заголовки до неї). Комбінування візуального та аудіального типів сприйняття інформації під час роботи учнів з карикатурами з одного боку веде до структурування та систематизації отриманих знань, а з іншого до збільшення швидкості сприйняття, запам'ятовування матеріалу та розуміння мови (Ковінько, 2012).

Проаналізувавши методичні підходи до використання політичних карикатур як історичного джерела, ми пропонуємо наступний алгоритм їх інтерпретації та аналізу:

1. Розгляньте уважно карикатуру. Коли вона була створена? Якій історичній події чи якому явищу вона присвячена?
2. Чи упізнаєте ви персонажів карикатури? Завдяки чому? Що вони роблять? Як вони одягнені?
3. Наскільки реалістично чи гіперболізовано зображені персонажі та предмети? Якими засобами це досягається?
4. Визначте символи, використані в карикатурі. Що вони означають? Чому художник помістив їх у малюнок?
5. Що означає підпис до карикатури? Чи збігається він з сюжетом малюнка? Яке ставлення відображає карикатурист до персонажів чи події?
6. Які ідеї та політичні погляди, на вашу думку, сповідує автор малюнка? За якими ознаками це можна визначити?
7. Що ви знаєте про зображену історичну подію, явище та зображених на карикатурі історичних осіб з інших джерел інформації? Чи згодні ви з інтерпретацією персонажів, подій, явищ, яку подає автор карикатури?
8. Яку нову інформацію ви отримали під час аналізу карикатури? Порівняйте її з тим, що вже знали (Мороз та ін., 2021).

Дотримання такого детального алгоритму допоможе розвитку в учнів медіаграмотності, таких навичок, як спостережливність та увага, що вкрай важливо під час аналізу та інтерпретації карикатур. Утім, виходячи із мети уроку, задуму педагога та особливостей зображеного, робота з карикатурою може бути доповнена іншими питаннями та завданнями, наприклад: Поясніть напис (написи) до карикатури. Придумайте власний заголовок чи підпис до карикатури. Що, на вашу думку, має на увазі один із персонажів (чи персонажі), стверджуючи, що...? Придумайте діалог (репліки) між персонажами карикатури тощо.

У період кінця XIX – початку XX століття у багатьох країнах виникає чимало сатиричних друкованих періодичних видань, у яких карикатуристи відображали різноманітні аспекти суспільства

та міжнародних відносин. Популярність політичної карикатури була зумовлена тим, що вона виконувала одне із важливих та прагматичних завдань: робила інформацію доступною для всіх верств суспільства, незалежно від рівня освіченості (адже значна частина тогочасного населення не вміла читати). До того ж на той час електронні засоби масової інформації – кінематограф та радіо – ще не набули достатнього поширення. Саме ці фактори визначили політичну карикатуру як особливий механізм пропаганди серед населення європейських країн наприкінці XIX – початку XX ст.

У політичних карикатурах зовнішньополітичного характеру зустрічаємо чимало символічних зображень. Тому варто на уроці історії розкрити специфічні прийоми, які використовують художники під час їх створення. Так, в XIX – початку XX ст. у карикатурах склалися характерні образи кожної зі світових держав (залежно від контексту): Джон Буль, лев чи англійський бульдог символізували Велику Британію, ведмідь, козак чи дівчина в кокошнику з довгою косою – російську імперію, орел чи такаса (цю породу часто асоціювали з образом німецького шпігуну) – Німеччину, Дядечко Сем – США, Францію – Італію, бик – Іспанію, кіт – Персію, двоголовий орел – Австрію тощо (Мороз & Мороз, 2018).

Для прикладу рекомендуємо навести декілька політичних карикатур XIX ст. зовнішньополітичного спрямування та їх коротку характеристику.

1.

2.

1. Німецька карикатура 1863 р. Ведмідь – один з гравців на політичній арені Європи, разом з Великобританією – левом, Італією – єдиногомом, Іспанією – биком, Пруссією і Австрією – двома орлами і Францією – півнем. В даній карикатурі негативне ставлення до Росії виражене досить м'яко. Ведмідь сів навпочіпки в правому нижньому кутку картини, прикриваючись стискуваним у лапі батогом.

2. Карикатура часів т.зв. «Великої гри». Росія у вигляді ведмедя сіла на Персію (кота), а за цим спокійно спостерігає Велика Британія (лев).

Доволі часто автори підручників використовують карикатури під час висвітлення міжнародних відносин напередодні Першої світової війни. У цьому плані показовою є французька карикатура кінця 1890-х років «Поділ Китаю європейськими державами та Японією». Учням можна запропонувати дослідницьке завдання, у якому вони мали б не лише описати явище на карикатурі, а й впізнати її персонажів. Наприклад: «Проаналізуйте карикатуру згідно алгоритму і підготуйте відповідь на поставлені запитання: 1. Якій історичній події присвячена карикатура? Що

допомогло вам це визначити? 2. Чи впізнаєте ви персонажів карикатури? Завдяки чому? 3. Чи збігається назва карикатури із її сюжетом? 4. Яке ставлення відображає карикатурист до зображених персонажів та події? 5. Чи згодні ви з інтерпретацією персонажів та події, яку подає автор карикатури?»

Напередодні Першої світової війни сатирична графічна продукція виконувала пропагандистську функцію. Художники-карикатуристи миттєво реагували на події міжнародного життя, відображаючи їх в своїх роботах. Карикатури лаконічно, емно, яскраво й у легкій для сприймання формі доносили трактування автором чи замовником карикатури явищ міжнародного життя та подій. Сатирична графіка через візуальний ряд та текст ефективно формувала образ ворога, розмежовувала «своїх» і «чужих» ще до початку війни.

Стереотипні образи ворогів і союзників часто пропагувалися за допомогою сатиричних карт. Працюючи з сатиричними картами різних воюючих країн, доцільно застосувати порівняльний підхід. Зокрема, під час вивчення причин та передумов Першої світової війни учням можна запропонувати практичну роботу з аналізу сатиричних карт такого змісту:

Розділ Китаю європейськими державами й Японією. Карикатура 1890-х років

«Практична робота. Одне з основних достоїнств політичної карикатури як історичного джерела – це можливість побачити політичну та воєнну ситуацію, її сприйняття очима сучасників. Поділіться на 4 групи. За допомогою QR-коду або покликання уважно розгляньте сатиричні карти Європи кінця XIX-початку XX ст. Оберіть 2–3 сатиричні карти і проаналізуйте за наступним алгоритмом.

1. До якого історичного періоду відносяться сатиричні карти? Визначте в якій країні була зроблена кожна з цих карикатур. За якими ознаками ви це виявили?

2. Чи впізнаєте ви персонажів сатиричних карт? Завдяки чому? Що вони роблять? Кого вони втілюють?

3. Чи були об'єктивними художники, створюючи сатиричні карти? Як інформація, отримана під час їх аналізу, співвідноситься з іншими історичними джерелами?

4. В чому відмінність поглядів карикатуристів різних країн на міжнародне становище в Європі? Поясніть, чому в них виникли такі бачення Європи напередодні подій Першої світової війни? На кого були розраховані такі сатиричні карти?

5. Чи згодні ви з інтерпретацією яку подають автори цих творів на міжнародну ситуацію в тогочасній Європі? Чиї інтереси відображали автори карикатур? На кого були розраховані такі зображення? Свою відповідь аргументуйте фактами.

6. Яку нову інформацію ви отримали під час аналізу карикатури? Порівняйте її з тим, що вже знали.

7. Результатами своїх досліджень поділіться в класі перед однокласниками.

Сатиричні карти

<https://bit.ly/3qXI6Rf>

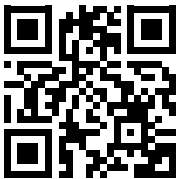
Оскільки більшість тогочасних сатиричних карт не містять текстового супроводу, то робота з ними може бути доповнена таким творчим завданням: «Яку назву сатиричній карті дали б ви? Придумайте репліки між її персонажами».

Значного поширення набула карикатура в роки Першої світової війни. Ворогуючі сторони швидко усвідомили, що колосальну роль поряд з армією і флотом буде відігравати ідеологічна та

інформаційна зброя. Пропаганду стали застосовувати як задля мобілізації власного населення, так і морального приниження ворога та виправдання власних цілей та причин для участі у війні. У багатьох країнах Європи були створені структури воєнної пропаганди, які особливу увагу приділяли створенню візуального продукту, зокрема карикатурам – засобу не лише ефективного, а й швидкого впливу на широкий загал. Тому до роботи під їх егідою була мобілізована низка талановитих художників.

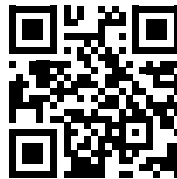
Для політичних карикатур кінця XIX-початку XX століття, зокрема й Першої світової війни, характерні сатира, гротеск, коли сторони військових протистоянь висміювали противника, зображали його у викривленому, принизливо-карикатурному світлі. Так у німецьких карикатурах росіян часто зображували здичавілими й вічно п'яними варварами, англійців занадто самовпевненими та пихатими. Зауважимо, що росіян вважали дикими, жорстокими, безкультурними напівазіатами не лише вороги, але й союзники і відображали це в своїх карикатурах та плакатах. У країнах Антанти німецького імператора Вільгельма II, якого вважали головним винуватцем війни, на карикатурах часто зображували божевільною людиною, що уклала угоду з дияволом.

На нашому сайті «Джерелознавство» ми розмістили карикатури часів Першої світової війни різних країн. Інтерпретацію та аналіз політичних карикатур часів Першої світової війни пропонуємо учням провести за раніше наведеним алгоритмом. Для порівняння можна запропонувати учням розглянути і проаналізувати також реакцію тогочасних карикатуристів на відступ військ російської імперії з Галичини літом-осінню 1915 року. Опрацьовуючи на уроках історії карикатури різних країн, необхідно враховувати той факт, що вони відображають різні, часто радикально протилежні, підходи воюючих сторін до протистояння, відрізняються ментальністю й стилем виконання.

*Політичні карикатури
часів Першої
світової війни*

<https://bit.ly/3LzW4r2>

*Карикатури на відступ
військ російської імперії
з Галичини літом-осінню
1915 року*

<https://bit.ly/3qSzqM2>

Висновки та перспективи подальших досліджень. Напередодні та у роки Першої світової війни всі учасники конфлікту використовували візуальні художні образи як ефективний інструмент впливу на суспільство. Особливою популярністю серед пересічного споживача користувалася політична карикатура. Вона була і є потужною інформаційною зброєю, оскільки через візуальні образи подає вже готову інтерпретацію суспільно-політичних подій, напрямків внутрішньої й зовнішньої політики держави чи групи держав, діяльності політичних діячів. На підтвердження цієї думки наведемо цитату Г. Почепцова: «Раніше в основі інформаційної війни стояло повідомлення, нині ж базою стає інтерпретація... Тобто інформаційна цивілізація з її надміром інформації переводить нашу увагу з інформації на інтерпретацію... Раніше ми бачили в світі те, про що нам розповідали. Тепер ми розуміємо те, що нам інтерпретують. Складний світ вимагає тлумачень» (Почепцов, 2013, с. 21).

Робота з політичними карикатурами на уроках історії є важливою для формування медіаграмотності учнів. З одного боку, карикатури є цінним історичним джерелом, оскільки їх зміст дає змогу отримати уявлення про думки та настрої населення, побачити політичну та воєнну ситуацію крізь призму сприймання сучасниками у відповідний історичний період. А з іншого боку, педагогам та авторам підручників необхідно враховувати той факт, що політичні карикатури зазвичай є продуктом політичного замовлення, і тому не можуть за своєю суттю бути об'єктивними. Відповідно, цей вид джерела не може бути використаний для точної та кількісної характеристики історичних процесів, але дає змогу виявити особливості розвитку суспільства в той чи інший історичний період.

Проведене дослідження не висчерпує всіх аспектів проблеми використання політичної карикатури як засобу формування медіаграмотності здобувачів загальної середньої освіти. Подальшого дослідження потребує дослідження карикатури як важливого візуального інструмента формування громадської думки в інші історичні періоди.

Використані джерела

- Бакка, Т., Волошенюк, О., Гуменюк, Л., Євтушенко, Р., Мелешченко, Т., Мокрогуз, О., & Потапова, В. (2016). *Медіаграмотність на уроках суспільних дисциплін*. Центр вільної преси, Академія вільної преси.
- В умовах війни медіаграмотність повинна стати необхідним і обов'язковим елементом повсякденного життя*. (2022, 4 липня). Урядовий портал. <https://www.kmu.gov.ua/news/v-umovah-vijni-mediagramotnist-povinna-stati-neobhidnim-i-obovyazkovim-elementom-povsyakdenного-zhittya>
- Власюк, А. (2015). Антиросійська політична карикатура в Україні як засіб пропаганди у період військового протистояння на Сході України у 2014–2015 роках. *Масова комунікація: історія, сьогодні, перспективи*. 7–8 (6), 9–13.
- Ковінько, К. (2012). Жанр політичної карикатури: функціональні, дискурсивні та стилістичні особливості. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*, 70. Серія: Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов. (70), 96–101.
- Комаров, Ю. (2004). Запам'ятовується назавжди! (З практики використання політичних карикатур у шкільному викладанні історії). *Історія в школах України*, (1), 15–20.
- Куцик, Р. (2017). Карикатура як особливий механізм інформаційної пропаганди на території українських губерній південно-західного краю у 1914–1917 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, (47), 86–91.
- Маєвський, О. (2018). *Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр.* Інститут історії України НАН України.
- Малієнко, Ю. (2019). *Теоретичні засади візуалізації змісту підручників з історії для старшої школи у контексті компетентнісного навчання*. Проблеми сучасного підручника, (23), 149–161.
- Мороз, П., & Мороз, І. (2018). *Дослідницька діяльність учнів у процесі навчання всесвітньої історії в основній школі: методичний посібник*. ТОВ «КОНВІ ПРІНТ».
- Мороз, П. (2022). Розкриття ролі карикатур в інформаційних війнах ХХ – початку ХХІ ст. засобами шкільного підручника історії. У *Проблеми сучасного підручника: навчально-методичне забезпечення освітнього процесу в умовах воєнного часу*. Київ: Педагогічна думка, 295–299.
- Мороз, П., Мороз, І., & Власов, В. (2021). *Історія України в джерелах*. ТОВ «КОНВІ ПРІНТ».
- Питльована, Л. Ю. (2014). Антибританська політична карикатура у Німеччині як засіб пропаганди у період Першої світової війни. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, (784), 76–84.
- Питльована, Л. Ю., & Бураков, Я. Ю. (2019). УКРАЇНА, РОСІЯ І СВІТОВА БЕЗПЕКА У КАРИКАТУРІ ДЕРІЛА КЕЙГЛА ТА ІНТЕРНЕТ-РЕСУРСУ CAGLE CARTOONS. *Військово-науковий вісник*, (31), 206–224.
- Пометун, О., & Фрейман, Г. (2007). *Методика навчання історії в школі*. Генеза.
- Почепцов, Г. (2013). Сміслові та інформаційні війни. *Інформаційне суспільство*, (18), 21–27.
- Семотюк, О. (2015). Українсько-російська війна у політичних карикатурах США, ФРН та України: досвід кількісного і якісного аналізу. *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*, (5 (23)), 251–261.
- Філатова, М. (2014). Політична карикатура Джеймса Гіллірея (1757–1815) з колекції Харківського художнього музею. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Мистецтвознавство. Архітектура*, (3), 96–101.

References

- Bakka, T., Volosheniuk, O., Humeniuk, L., Yevtushenko, R., Meleshchenko, T., Mokrohuz, O., & Potapova, V. (2016). *Mediahramotnist na urokakh suspilnykh dystsyplin* (V. Ivanov, O. Volosheniuk & O. Mokrohuz, Red.). Tsentr vilnoi presy, Akademiia vilnoi presy. (in Ukrainian).

- Filatova, M. (2014). Polity`chna kary`katura Dzhejmisa Gillreya (1757–1815) z kolekciji Xarkivs`kogo xudozhn`ogo muzeyu. Visny`k Xarkivs`koyi derzhavnoyi akademiyi dy`zajnu i my`stecztv. My`stecztvoznavstvo. Arxy`tektura, (3), 96–101. (in Ukrainian).
- Komarov, Yu. (2004). Zapam`yatovuyet`sya nazavzhdy`! (Z prakty`ky`vy`kory`stannya polity`chny`x kary`katur u shkil`nomu vy`kladanni istoriyi). Istoriya v shkolax Ukrayiny`, (1), 15–20. (in Ukrainian).
- Kovin`ko, K. (2012). Zhanr polity`chnoyi kary`katury` : funkcional`ni, dy`skursy`vni ta sty`listy`chni osobly`vosti. Visny`k Xarkivs`kogo nacional`nogo universy`tetu im. V.N. Karazina, (70. Seriya: Romano-germans`ka filologiya. Metody`ka vy`kladannya inozemny`x mov), 96–101. (in Ukrainian).
- Kucy`k, R. (2017). Kary`katura yak osobly`vy`j mexanizm informacijnoyi propagandy` na tery`toriyi ukrayins`ky`x gubernij pivdenno-zaxidnogo krayu u 1914–1917 rr. Naukovi pracj istory`chnogo fakul`tetu Zaporiz`kogo nacional`nogo universy`tetu, (47), 86–91. (in Ukrainian).
- Maliyenko, Yu. (2019). Teorety`chni zasady` vizualizaciji zmistu pidruchny`kiv z istoriyi dlya starshoyi shkoly` u konteksti kompetentnisnogo navchannya. Problemy` suchasnogo pidruchny`ka, (23), 149–161. (in Ukrainian).
- Mayevs`ky`j, O. (2018). Polity`chni plakati i kary`katura yak zasoby` ideologichnoyi borot`by` v Ukrayini 1939–1945 rr. In-t istoriyi Ukrayiny` NAN Ukrayiny`. (in Ukrainian).
- Moroz, P. (2022). Rozkry`ttya roli kary`katur v informacijny`x vijnax XX – pochatku XXI st. zasobamy` shkil`nogo pidruchny`ka istoriyi. U Problemy` suchasnogo pidruchny`ka: navchal`no-metody`chne zabezpechennya osvithn`ogo procesu v umovax voyennogo chasu. Kyiv` Pedagogichna dumka, 295–299. (in Ukrainian).
- Moroz, P., & Moroz, I. (2018). Doslidny`cz`ka diyal`nist` uchniv u procesi navchannya vsesvitn`oyi istoriyi v osnovnij shkoli: metody`chny`j posibny`k. TOV «KONVI PRINT». (in Ukrainian).
- Moroz, P., Moroz, I., & Vlasov, V. (2021). Istoriya Ukrayiny` v dzherelax. TOV «KONVI PRINT». (in Ukrainian).
- Pochepczov, G. (2013). Smy`slovi ta informacijni vijny`. Informacijne suspil`stvo, (18), 21–27. (in Ukrainian).
- Pometun, O., & Frejman, G. (2007). Metody`ka navchannya istoriyi v shkoli. Geneva. (in Ukrainian).
- Py`tl`ovana, L. Yu. (2014). Anty`bry`tans`ka polity`chna kary`katura u Nimechchy`ni yak zasib propagandy` u period Pershoyi svitovoyi vijny`. Visny`k Nacional`nogo universy`tetu «L`vivs`ka politexnika», (784), 76–84. (in Ukrainian).
- Py`tl`ovana, L. Yu., & Burakov, Ya. Yu. (2019). UKRAYiNA, ROSIYa I SVITOVA BEZPEKA U KARY`KATURI DERILA KEJGLA TA INTERNET-RESURSU CAGLE CARTOONS. Vijs`kovo-naukovy`j visny`k, (31), 206–224. (in Ukrainian).
- Semotjuk, O. (2015). Ukrayins`ko-rosijs`ka vijna u polity`chny`x kary`katurax SShA, FRN ta Ukrayiny` : dosvid kil`kisnogo i yakisnogo analizu. Zbirny`k pracj` Naukovo-doslidnogo insty`tutu presoznavstva, (Vy`p. 5 (23)), 251–261. (in Ukrainian).
- V umovax vijny` mediagramotnist` povy`nna staty` neobxidny`m i obov`yazkovy`m elementom povsyakdenного zhy`ttya. (2022, 4 ly`pnja). Uryadovy`j portal. <https://www.kmu.gov.ua/news/v-umovah-vijni-mediagramotnist-povinna-stati-neobhidnim-i-obovyazkovim-elementom-povsyakdenного-zhittya> (in Ukrainian).
- Vlasyuk, A. (2015). Anty`rosijs`ka polity`chna kary`katura v Ukrayini yak zasib propagandy` u period vijs`kovogo proty`stoyannya na Sxodi Ukrayiny` u 2014–2015 rokax. Masova komunikaciya: istoriya, s`ogodennya, perspekty`vy`, (7–8 (6)), 9–13. (in Ukrainian).

Petro Moroz, Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Researcher, Senior Researcher at the Department of Social Science Education of the Institute of Pedagogy of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Research interests: history teaching methodology, questions of history textbooks, theory and methodology of history research teaching. Author and co-author of more than 90 scientific works, including textbooks and history manuals.

Iryna Moroz, Researcher at the Department of Social Studies of the Institute of Pedagogy of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Research interests: theory and methodology of history teaching, problems of modern school historical education, issues of history textbooks. Author and co-author of more than 30 scientific papers.

THE USE OF POLITICAL CARICATURE OF THE END OF THE 19TH AND BEGINNING OF THE XX CENTURIES IN HISTORY LESSONS AS A MEANS OF FORMING STUDENTS' MEDIA LITERACY

Abstract. The article highlights the peculiarities of the use of political cartoons in history lessons and reveals their role in information wars on the eve and during the First World War. According to the authors, the use of political cartoons in the educational process is one of the most effective means of forming media literacy in students, which in the conditions of large-scale Russian aggression against Ukraine is an extremely important task of school history education.

The authors analyzed the works dedicated to revealing the features of political caricature as a means of conducting information wars on the eve/during the First World War; scientific-pedagogical research on the methodology of using caricatures in history lessons. Peculiarities of the political caricature as a historical source are studied. The dominant themes of political cartoons in the outlined historical period are established. The images, plots and characters of political caricatures, and their semantic meaning are considered.

Having analyzed methodical approaches to the use of political cartoons as a historical source, the authors propose an algorithm for their interpretation and analysis. The methodological value of caricatures, in their opinion, is that they create a bright image, briefly and vividly summarize the essence of a historical or social phenomenon or event. The article presents samples of research tasks on the analysis of political caricatures of the specified period.

The conducted research does not exhaust all aspects of the problem of using political caricature as a means of forming media literacy of students of general secondary education. According to the authors, further research is needed to study the caricature as an important visual tool for the formation of public opinion in other historical periods.

Keywords: political caricature; information warfare; formation of students' media literacy; history lesson.